

УДК 343.98

Л.О. ШЕВЧЕНКО, канд. психол. наук,
доц., Харківський національний університет вну-
трішніх справ

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ КРИМІНОГЕННОЇ ОСОБИСТОСТІ, ЩО ВЧИНЯЄ ЗЛОЧИНИ В СФЕРІ ПЕК

Ключові слова: особистість злочинця, паливно-енергетичний комплекс, метод дослідження, соціологічні методи, анкетування, тестування, інтерв'ювання

Згідно Конституції України однією з основних функцій держави є забезпечення її економічної безпеки, яка може полягати у створенні сприятливих умов для нормально-го розвитку всіх сфер економіки країни. Не останню роль у цьому процесі відіграє паливно-енергетичний комплекс, як базовий сектор економіки України, який сьогодні переживає складні процеси пов'язані з формуванням та стабілізацією ринкових відносин.

Сфера паливно-енергетичного комплексу характеризується відсутністю економічно обґрунтованої стратегії розвитку, негативними тенденціями задоволення потреби України в енергетичних матеріалах. Ситуація ускладнюється неузгодженістю та недосконалістю нормативно-правових актів, які регулюють фінансово-господарські відносини в цій сфері. Це створює труднощі для практичного застосування положень зазначених актів і негативно впливає на криміногенну ситуацію в економічній галузі в цілому та зумовлює криміналізацію ринку паливно-енергетичних ресурсів.

В 2007 році в цілому на об'єктах паливно-енергетичного комплексу викрито 4329 злочинів, у тому числі 3959 тяжких та особливо тяжких, 1001 злочин, скоєних у сфері службової діяльності, з них 142 факти хабарництва, 618 привласнень та розтрат, у тому числі

150 – у великих і особливо великих розмірах. Закінчено розслідуванням 2364 кримінальних справ. Викрито 2744 особи, причетних до скоєння злочинів, у тому числі 185 керівників різних рівнів. Сума матеріальних збитків за викритими злочинами складає близько 1,2 млрд. грн., а за закінченими кримінальними справами - близько 109,7 млн. грн., з яких 106,7 млн. грн. відшкодовано.

Здійснений правоохоронцями аналіз порушених кримінальних справ та інформації свідчить, що на об'єктах паливно-енергетичного комплексу найбільш поширеними зловживаннями є:

- привласнення та розтрата майна підприємств матеріально відповідальними та службовими особами;
- нецільове використання грошових коштів, виділених на створення нових робочих місць для звільнених працівників вугільної галузі;
- укладення збиткових угод на закупівлю обладнання за завищеними цінами та реалізацію продукції нижче її собівартості;
- завищення об'ємів виконаних робіт під час реконструкції та будівництва;
- зловживання керівників підприємств галузі при проведенні вексельних операцій;
- зловживання в енергопостачальних компаніях та їхніх структурних підрозділах, пов'язані з розрахунками за електроенергію [1].

Таким чином, криміногенна ситуація в Україні залишається напруженою і відзначається тенденцією до посилення організованості вчинюваних злочинів, передусім в сфері паливно-енергетичного комплексу. У зв'язку з цим актуальним є формування системи дієвих заходів превентивного впливу на потенційних злочинців.

Запобігання злочинам у сфері паливно-енергетичного комплексу неможливе без застосування заходів загально соціального рівня серед яких виділяються економічні, соціальні, технічні, правові, освітні, виховні та інші. Але спеціально-кримінологічне запобігання має ґрунтуватися на науковій основі, яка враховує сукупність об'єктивних та суб'єктивних передумов вчинення злочинів

у зазначеній сфері та спрямоване на послаблення криміногенних чинників економічної злочинності.

Питання щодо побудови дієвого комплексу попереджувальних заходів та шляхів підвищення ефективності дій, спрямованих на виявлення злочинів у паливно-енергетичному комплексі залишаються малодослідженими в кримінологічних працях. Однією з провідних передумов вирішення зазначеної проблеми є всебічне вивчення особистості злочинців, які вчиняють злочини в цій сфері.

Деякі аспекти боротьби зі злочинністю в сфері паливно-енергетичного комплексу вивчалися у працях І. Антипова, В. Коновалюка, Ю. Левченко, В. Леня, Є. Марценка, О. Титаренко та інших науковців. Разом із цим, питання дослідження особистості злочинця, що вчиняє злочини в сфері паливно-енергетичного комплексу, зазначеними авторами практично не розглядалися. Тому метою даної статті є аналіз системи методів вивчення особи злочинця в сфері паливно-енергетичного комплексу та виокремлення найбільш надійних та валідних методів такого дослідження. Огляд методів вивчення особи злочинця в сфері паливно-енергетичного комплексу, які дозволили б встановити її суттєві характеристики, являє собою наукову новизну роботи.

Особистість - це складне, багаторівневе утворення, яке є предметом дослідження у різних галузях загальнолюдського знання. Причому кожною із галузевих наук напрацьовано власний інструментарій дослідження людського феномену. Вирішення поставлених нами завдань потребує критичного аналізу системи методів дослідження особистості різних галузей науки з огляду на пошук найбільш ефективних для формування методик превентивного впливу на особу потенційного злочинця в сфері паливно-енергетичного комплексу.

Для вивчення особистості злочинця традиційно використовують соціологічні методи, що ґрунтуються на емпіричному дослідженні. Основними з них є спостереження, вивчення

різноманітних документів, опитування.

Наукове спостереження є певним сприйняттям діяльності особистості злочинця. Воно відрізняється цілеспрямованістю, систематичністю та планомірністю. В залежності від періодичності, спостереження може бути тривалим, - лонгітюдне спостереження, - або одноразовим. До недоліку спостереження, як методу дослідження, можна віднести необхідність визначення часового проміжку його проведення, достатнього для отримання достовірної інформації, протягом якого здійснюється фіксація результатів спостереження. Наступною складовою процесу спостереження є інтерпретація отриманих результатів. Зауважимо, що і під час визначення часових меж і при інтерпретації результатів можливі суб'єктивно обумовлені помилки, здатні істотно вплинути на висновки дослідження.

Вивчення документів, які містять інформацію про особу злочинця, необхідне для аналізу рис особистості, адже в документах джерелом інформації є людина. Основними видами предмету дослідження в цьому випадку є матеріали конкретних кримінальних справ, вироків суду, особистих справ засуджених, статистичні відомості та інше. Подальше узагальнення таких матеріалів дозволяє виявити потенційно криміногенні категорії осіб в залежності від їх вікових, професійних та інших ознак, а також особливості таких категорій в залежності від галузі економіки. Наприклад, за даними О. Титаренко, найбільш активною криміногенною групою у вугільній промисловості становили особи, які перебували на посадах від двох до п'яти років (48,5 %), переважно чоловіки. Серед жінок це були особи, що перебували на посадах від п'яти до десяти років. За соціальним станом серед засуджених за економічні злочини у вугільній промисловості переважають керівники підрозділів та керівники підприємств (60 %), а в економічних злочинах в цілому навпаки – робітники (62,8 %). Рівень рецидиву у засуджених осіб за злочини у вугільній галузі дещо нижче (5 %), ніж у всіх сферах економіки (сягає 9 %) [2]. Ю. Левченко у дослідженнях стану та тенденцій

злочинності у нафтогазовому комплексі застосовуючи метод вивчення документів дійшов висновків, що майже третина осіб, які вчинили злочини в цій сфері, діяли в складі групи, майже чверть були раніше судимі за скоєння злочинів, більше половини на момент вчинення злочину взагалі не працювали, причому злочинна діяльність для них була основним джерелом доходу [3].

Не зважаючи на можливість отримання завдяки застосуванню соціологічних методів широкого спектру відомостей стосовно особи злочинця, вони не дозволяють повною мірою виявити суб'єктивні детермінанти злочинної поведінки та сформувати ефективні заходи попередження й протидії злочинності в певній сфері суспільних відносин.

Традиційно методи моделювання та експерименту широко використовуються у дослідженнях обстановки і обставин події злочину, але не дозволяють розкрити в повній мірі характерні особливості особи злочинця та надають лише імовірнісні припущення стосовно типової особи злочинця. Також певна обмеженість в рамках дослідження особи злочинця властива результатам застосування економіко-криміналістичного аналізу, сутність якого полягає в комплексному і всебічному дослідженні виробничої та фінансової діяльності підприємства, документів звітності, обліку шляхом поєднання методів економічного аналізу з криміналістичними, застосованими у процесуальних формах. За результатами застосування зазначеного методу можна зробити висновки лише про окремі професійні характеристики особи злочинця у паливно-енергетичному комплексі.

Більш ефективним засобом виявлення об'єктивних чинників вчинення злочинів та потенційно криміногенного кола осіб є метод експертних оцінок. Основний зміст цього методу полягає в раціональній організації роботи кількох спеціалістів над проблемою із подальшою обробкою отриманих результатів. Експертом може бути компетентна особа, яка має спеціальний досвід у конкретній галузі та приймає участь у дослідженні у якості безпосереднього джерела інформації.

До основних засад організації застосування методу експертних оцінок слід віднести:

- циклічний характер процедури та повторюваність її стадій. Іншими словами кожний експерт, що приймає участь у дослідженні, надає власну оцінку із відповідним обґрунтуванням, після чого складається підсумкове зведення, яке відображає думку всіх учасників роботи. Вивчивши цю інформацію експерти мають можливість корегувати свої оцінки та коментарі;

- анонімність учасників роботи. Дозволяє сприймати оцінки та обґрунтування, надані іншими учасниками не зважаючи на їх статус, науковий авторитет та особистісні уподобання;

- відсутність безпосереднього контакту експертів. Така умова організації оцінювання дозволяє мінімізувати вплив інтерсуб'єктивного спілкування на якість результатів дослідження;

- участь у роботі спеціальної моніторної групи, діяльність якої спрямована на організацію порядку оцінювання (формулювання завдань, розробка оціночних параметрів, добір експертів, тощо) та забезпечення адекватної оцінки результатів дослідження.

Основною перевагою методу експертних оцінок слід вважати можливість досягнення достовірних результатів та розробки дієвих рекомендацій за рахунок залучення порівняно невеликої кількості осіб. Вбачається перспективним застосування цього методу для розробки профілактичних заходів протидії злочинам, що вчиняються в сфері паливно-енергетичного комплексу. Втім, особливості цієї сфери дослідження зумовлюють високі вимоги до експертів, що приймають участь у опитуванні, особливо щодо їх неупередженості, об'єктивності та зацікавленості в участі у дослідженні. До недоліків методу експертних оцінок можна віднести те, що результати дослідження залежать не тільки від об'єкту дослідження, але й від характеристики осіб, які його виконують (власне експертів).

Більш детальне вивчення особистості злочинця та встановлення її особливостей можливо за допомогою методів інтерв'ювання,

тестування та анкетування [4]. Анкетування доцільно проводити в письмовій формі за допомогою попередньо підготовлених бланків з питаннями. Анкетування відрізняється високою оперативністю, можливістю проведення масових досліджень, але, на жаль, недоліком анкетування є вірогідність недостатньої достовірності відповідей респондентів через бажання останніх надавати соціально бажані відповіді. У зв'язку із наявною широкою диференціацією суб'єктного складу злочинів у сфері паливно-енергетичного комплексу при підготовці до анкетування виникає необхідність попереднього дослідження низки документів, що містять інформацію про особистість конкретного злочинця. Особливу увагу при цьому слід звертати на вид злочину, спосіб його вчинення, роль особи у вчиненні злочину, сприйняття заходів індивідуальної профілактики злочинів. Значення анкетування, як методу дослідження, полягає в тому, що його застосування дозволяє лише виявити, але й систематизувати чинники організаційно-управлінського та правового характеру, які зумовлюють і сприяють скоєнню злочинів у сфері паливно-енергетичного комплексу, класифікувати криміногенні детермінанти злочинів за соціальними, економічними та іншими критеріями.

Інтерв'ю, як метод отримання інформації про особу злочинця, під час безпосереднього спілкування передбачає реєстрацію та аналіз відповідей на питання, а також вивчення особливостей невербальної поведінки особи під час спілкування. Основною методичною проблемою інтерв'ювання є побудова переліку питань та встановлення психологічного контакту з респондентом. Інтерв'ювання дозволяє детально вивчити особливості особистості злочинця, проаналізувати мотиваційну сферу, виявити специфіку ціннісних орієнтацій особи злочинця.

Використання методик психологічного тестування дозволяє викрити в особі злочинця безліч властивостей, особливостей, ознак індивіда до обмеженого кола специфічних рис, істотних для визначення особи злочинця в сфері паливно-енергетичного комплексу.

Особливу увагу при застосуванні методик психологічного тестування слід приділяти вивченню особливостей ціннісних орієнтацій, рівнів самооцінювання, вольової сфери особистості. Попереднє визначення значущості тих або інших особистісних характеристик можливе лише гіпотетично, адже суб'єктний склад досліджуваних широко відрізняється за віком, соціальним статусом, інтелектуальним та культурним рівнем, ціннісно-нормативними орієнтирами. Зазначена різноманітність суб'єктів злочинів у сфері паливно-енергетичного комплексу зумовлює вибір для емпіричного дослідження методик, які відповідають певним вимогам, а саме:

- придатність до використання для групового дослідження й обробки за допомогою ЕОМ;
- можливість адаптації методики до умов дослідження та культурно-освітнього рівня досліджуваних;
- можливість ретроспективного апробування з достатнім рівнем надійності.

Аналіз результатів тестування надасть можливість виявити типові особистісні та поведінкові особливості злочинця у сфері паливно-енергетичного комплексу та побудувати найбільш ймовірні моделі злочинної поведінки в цій сфері.

Загальними рисами наведених окремо-наукових методів дослідження особи злочинця в сфері паливно-енергетичного комплексу є труднощі інтерпретації їх результатів, які пов'язані із неспівпадінням загально методологічних та спеціально психологічних підходів до тлумачення структури особистості та детермінант її поведінки. Це пояснюється фундаментальними розбіжностями у тлумаченні значущості біологічного й соціального, співвідношення особи та діяльності, індивідуального та суспільного у структурі особистості. Ситуація ускладнюється багатозначністю категоріального апарату, що використовується у дослідженнях особистості. Крім того, є постійна необхідність корегування результатів застосування зазначених методів з огляду на неадекватність оцінок поведінки, як злочинної.

Таким чином, з огляду на потребу у формуванні дієвих методик превентивного впливу на особу потенційного злочинця в сфері паливно-енергетичного комплексу найбільш перспективним, на нашу думку, є застосування окремо-наукових методів дослідження. Найширші результати у виявленні значущих рис особи злочинця в паливно-енергетичному комплексі можна отримати за допомогою методів практичної психології. Разом із цим, окремі типові характеристики особи злочинця можливо виявити лише внаслідок застосування методів дослідження криміногенної особи, які традиційно використовуються в кримінологічних дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про заходи МВС України щодо протидії злочинності у паливно-енергетичному комплексі держави / Урядовий портал [Елек-

тронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=27590631. – 2007.

2. Титаренко О. О. Проблеми боротьби з економічними злочинами у вугільній промисловості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О. О. Титаренко ; Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 20 с.

3. Левченко Ю. О. Запобігання злочинам, що вчиняються у нафтогазовому комплексі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Ю. О. Левченко ; Київськ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 20 с.

4. Ратинов А. Р. Методологические вопросы психологического изучения личности преступника / А. Р. Ратинов // Психологическое изучение личности преступника. – М. : Юридическая литература, 1976. – С. 14.

Шевченко Л. О. До питання про методи вивчення криміногенної особистості, що вчиняє злочини в сфері ПЕК / Л. О. Шевченко // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 573–577 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09slovcp.pdf>

Розглянуто основні методи вивчення особистості, що вчиняє злочини в сфері паливно-енергетичного комплексу, зокрема, традиційні соціологічні методи вивчення особи злочинця: методи моделювання та експерименту, метод експертних оцінок, а також: анкетування, інтерв'ю та тестування.

Шевченко Л.А. К вопросу о методах изучения личности, совершающей преступления в сфере ТЭК

Рассмотрены основные методы изучения личности, совершающей преступления в сфере топливно-энергетического комплекса. В частности, рассмотрены традиционные социологические методы изучения личности преступника: методы моделирования и эксперимента, метод экспертных оценок, а также: анкетирование, интервью и тестирование.

Shevchenko L.A. About Methods of Study of Criminogenic Personality, Which Commits Crimes in the Sphere of Fuel and Energy Complex

The basic methods of study of criminal personality in the sphere of fuel and energy complex are considered in the article. In particular, traditional sociological methods of study of criminal personality are considered: these are methods of modeling and experiment, method of expert estimate and partially-scientific methods: questionnaire design, interview and testing.